

Kathrin Utz Tremp, *Von der Häresie zur Hexerei. „Wirkliche“ und imaginäre Sekten im Spätmittelalter*, Hahnsche Buchhandlung, Hannover 2008 (= MGH Schriften 59)

XXIX + 703 s., ISBN 978-3-7752-5759-6

Švýcarská badatelka, která na sebe nedávno upozornila svými rozsáhlými pracemi o valdenských ve Fribourgu,¹ svoji novou knihu rozdělila na dvě části. První je věnována „skutečným“, druhá imaginárním sektám od 13. do konce 15. století. Tato posloupnost má svoji vnitřní logiku, neboť vychází z domněnky, že čarodějnické sekty zdědily ze středověkých herezí více, než se zatím předpokládalo. Nejen to, autorka soudí, i když opět jen hypoteticky, že právě toto pokřivené doznívání středověkých kacírství odlišuje evropské čarodějnictví od jeho mimoevropských projevů. Jak je možné, že při tak enormním zájmu o toto téma naznačená souvislost až dosud unikala pozornosti? Podle autorky proto, že problematika honu na čarodějnice byla doménou historiků novověku, a to již před základními pracemi Josepha Hansena z let 1900 a 1901.² Dovolují si k tomu vlastní poznatek: tím, že studium reformace rovněž náleželo ke klasickým tématům novověké historie, přehlížely se a stále se ještě přehlížejí reformní a reformační náběhy jednak v jihofrancouzském katarství, jednak v lollardství a husitství. V této spojitosti Utz Tremp v návaznosti na G. Audisia a J. Séguye okrajově připouští, že valdenské a husitské sektářství přerostlo v církevní organizace.³

Vlastnímu výkladu autorka předradila poměrně rozsáhlý úvod zaměřený na heretické „elementy“ jednak v pěti nejstarších popisech čarodějnických sekt, jednak v odborné literatuře. Dva z těchto popisů, na jejichž souborném vydání se Utz Tremp podílela,⁴ ukazují dosti zřetelnou návaznost na některé typické znaky středověkého sektářství, jakými bylo zejména uvedení do sekty, závazek utajení, spojený často s přetvářkou, nebo noční schůzky. Všechny přitom do středu pozornosti uvádějí kult ďábla nebo též démona či zlého ducha, který by bylo možné vztáhnout pouze ke katarskému dualismu. Kde se najednou vzala ta záplava nočních služebníků ďáblových? K odpovědi se podle autorky nejvíce přiblížil Herbert Grundmann, jenž nejprve z typologie středověkých kacírů a následně též z rozboru inkvizičních pramenů dospěl k závěru, že se z písemných traktátů tohoto druhu časem stal literární žánr, místy dokonce tak soběstačný a nezávislý, že si vytvářel imaginární, nikdy neexistující sekty, jaké údajně měli tvořit adamité nebo luciferiáni. V návaznosti na Grundmanna

1) Kathrin UTZ TREMP, *Waldenser, Wiedergänger, Hexen und Rebellen. Biographien zu den Waldenserprozessen von Freiburg im Üchtland (1399 und 1430)*, Freiburg Schweiz 1999 (= Freiburger Geschichtsblätter, Sonderband); TÁŽ, *Quellen zur Geschichte der Waldenser von Freiburg im Üchtland (1399-1439)*, Hannover 2000 (= MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters XVIII).

2) Joseph HANSEN, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung*, Leipzig 1900, přetisk München 1983, 2000; TÝŽ, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter*, Bonn 1901, přetisk Hildesheim 1963.

3) Autorka odkazuje zejména na práce Jeana SÉGUYE, z nichž tu stačí uvést heslo *Sectes*, in: *Encyclopédie du protestantisme*, dir. Pierre Gisel, Paris 1995, s. 1427–1441. Na Séguye se odvolává i Gabriel AUDISIO, *Les vaudois. Histoire d'une dissidence (XIIIe–XVIIe siècle)*, Paris 21998, s. 301–305.

4) *L'imaginaire du sabbat. Édition critique des textes les plus anciens (1430 c.–1440 c.)*, edd. Martine OSTORERO – Agostino PARAVICINI BAGLIANI – Kathrin UTZ TREMP – Catherine CHÈNE, Lausanne 1999 (= Cahiers lausannois d'histoire médiévale 26).

si autorka dala za úkol ukázat, že i v případě pozdně středověkého čarodějnictví šlo o typus obdobně imaginárních sekt.

Ke „skutečným“ sektám autorka na prvním místě řadí katary v jižní Francii a severní Itálii, přičemž svůj přehledný výklad s výjimkou věrouky a rituálů osadníků z Montaignou převážně založila na monografii Malcolma Lamberta.⁵ Z toho ještě neplyne, že je v tomto případě užitečnější sáhnout po předloze, neboť Utz Tremp znalecky sprádá svůj výklad ve více vertikálních i horizontálních liniích, na něž postupně navazovala dalšími kapitolami. Poučná je tu mimo jiné její kritická reflexe o katarech v okciténské vesnici Montaignou, jež ve světovou známost uvedl svou úspěšnou knihou Emmanuel Le Roy Ladurie. Tento bestseller dějepisné literatury se po světě rozběhl v sedmi jazykových verzích ve více než 200 000 exemplářích.⁶ Postupem času vyšlo na povrch, že Le Roy Ladurie lehkými, eroticky vláčnými pohyby svého štětce načrtl působivou, nicméně skutečnosti dosti vzdálenou skicu této pradávne vesnické pospolitosti. Autorka se proto ve svém pátrání po věrouce a rituálech vesničanů z Montaignou dovolává latinské edice Jeana Duvernoy, třebaže i ta, jak doložila, má své slabiny.

Chápu, že v případě Montaignou autorka nemohla knihu historika novověkých dějin obejít, v případě valdenských sektářů mne však zaskočilo, že oporou jí byly přehledné dějiny od Euana Camerona a zmíněného již Gabriela Audisia, neboť oba jsou rovněž specialisty na raně novověká nábožensky nonkonformní společenství.⁷ O důvodech, které autorku vedly pominout monografii Arno Borsta, se mohou jen dohadovat. Každého, kdo si váží prací Amedea Molnára, pak zaskočí, že se Utz Tremp ojedinele, a navíc vždy s kritickým odstupem, dovolává jen jeho přehledných dějin valdenství, které vydal v roce 1974 spolu s G. Gonnetem.⁸ Pokud jde o koncept valdensko-husitské internacionály, má to v jejím případě značné oprávnění, neboť sama přesvědčivě vyvrátila Molnárovu domněnku o silné ozvučnosti husitství ve Fribourgu a ve Štrasburku, dvou hlavních základnách valdenství v německé jazykové oblasti. I když v odmítavém stanovisku k Molnárově internacionále stojí autorce mimo jiné po boku Gabriel Audisio, Euan Cameron a Georg Modestin, přece jen se mi zdá, že spolu s vaničkou společně vylévají i dítě. Stejně zavádějící totiž může být (a v tomto případě patrně též je) jak snaha propojení valdenství s husitstvím doložit, tak i úsilí tuto údajnou symbiózu vyloučit. Kam se přikloní začínající výzkum pramenů k zahraničním diskusím o husitství, zatím nelze předvídat. Utz Tremp se dovolává E. Camerona nejen v otázce interpretace údajných nářeků Jakoubka ze Stříbra na valdenské, ale i v případě tzv. románských valdenských ve 14. a 15. století.

5) Malcolm D. LAMBERT, *The Cathars*, Oxford 1998.

6) Autorka ještě nevěděla o českém překladu, který vydalo pražské vydavatelství Argo: Emanuel LE ROY LADURIE, *Montaignou, okciténská vesnice v letech 1294–1324*, Praha 2005.

7) Viz výše pozn. 3 a Euan CAMERON, *Waldenses. Rejections of Holy Church in Medieval Europe*, Oxford 2000.

8) Giovanni GONNET – Amedeo MOLNÁR, *Les vaudois au Moyen Âge*, Torino 1974. Souběžně Molnár vydal pod svým jménem upravenou českou a italskou verzi: *Valdenští. Evropský rozměr jejich vzdoru*, Praha 1973; *Storia dei valdesi 1. Dalle origini all'adesione alla Riforma (1176–1532)*, Torino 1974. S pozdějším překladem do němčiny, jak mi sdělil, spokojen nebyl: *Die Waldenser. Geschichte und europäisches Ausmaß einer Ketzerbewegung*, Berlin 1980.

Právě v tomto ohledu totiž Molnár díky svým jazykovým znalostem zpřístupnil bádní nové zdroje poznání.⁹

Po více méně orientačním výkladu o valdenství v románských a německy mluvících zemích (včetně Čech a Rakouska) čtenář zbystří pozornost, když se dostane k oddílu nazvanému *Waldenser oder Hexen?* Podle autorky je totiž pro rozpoznání „přechodu“ od hereze k čarodějnictví významný francouzský výraz „vaudois“, který od přelomu 14. a 15. století označoval nejen valdenské, ale i lidi obviněné z magických praktik. Otázku, proč se tak stalo, nelze zodpovědět jen přenesením označení „vaudois“ na všechny kacíře anebo houževnatou zlovůli inkvizitorů (tak Audisio). Ještě dříve, než se Utz Tremp sama začala pítit po skutkové podstatě u tří velkých inkvizičních procesů s valdenskými či katary v Piemontu v letech 1335, 1373 a 1377/1388, v dosavadní literatuře vyhledala a kriticky posoudila možné indicie, k nimž v případě valdenských náležely vedle endogamie též noční schůzky s údajnými orgiemi. Většina autorů od Josepha Hansena po Normana Cohna a Andrease Blauerta soudila, že nařčení valdenských jako sodomitů nebo černokněžníků bylo pouhou etiketou bez reálné příčiny. Pouze Wolfgang Behringer se zcela nedávno pozastavil nad tím, proč by „praví“ valdenští měli být označováni za „Hexe(r)“, když jim i bez toho jako kacířům hrozila smrt na hranici.¹⁰ Behringer se pokusil nalézt vysvětlení v charismatických a šamanských schopnostech valdenských kazatelů, kteří je při nočních setkáních předávali dalším vyvoleným. Autorka tuto šamanskou teorii odmítla s tím, že při přechodu od kacířství k čarodějnictví nešlo o pouhé etikety, nýbrž o proměnu, která se uskutečnila v „hlubokých vrstvách“.

Při podrobném rozboru výše uvedených piemontských inkvizičních pramenů z let 1335 až 1388 Utz Tremp zjistila (jako již před ní Grado G. Merlo) „směs valdenských, katarskodualistických a magicko-čarodějnických prvků“. Rozhodující „element“ (autorka tohoto pojmu nadužívá v různých souvislostech) synkretistického vývoje od „skutečné“ valdenské sekty k sektě imaginárních čarodějů a čarodějnic přitom vidí v katarském dualismu, jenž stavěl na roveň Boha i ďábla. Odtud již nebylo daleko k pojetí tzv. consolamentu jako protiváhy večere Páně a záměny nočního setkávání jako liturgie „synagogy“, které musí čelit „ecclesia“ – církev Kristova. Nemůžeme zde zacházet do podrobností, zvláště když jde o subtilní interpretaci pramenů na straně jedné a o postižení dějinné reality v zastrčených, pro nás vzdálených končinách Piemontu na straně druhé. Mnohem bližší jsou nám valdenští v Braniborsku, Pomořanech a Rakousku, jimž autorka věnuje poslední část svého výkladu o „skutečných“ sektách. Spojujícím článkem místních procesů z konce 14. století byl inkvizitor Peter Zwicker, jenž vedle katalogu otázek a protokolu štetínskému procesu po sobě zanechal traktát *Cum dormirent homines*. Autorka se tu shoduje s míněním P. Billera, podle něhož si Zwicker jako inkvizitor počínal umírněněji než jako autor polemiky s údajným pekelným svědcem, s nímž se nikdy nepotkal. Pro objasnění luciferián-

9) Srov. mj. Amedeo MOLNÁR, *Fragment de la Confession taborite dans un manuscrit Vaudois de Cambridge*, *Mediaevalia Bohemica* 3, 1970, s. 253–264. Zazlívát ovšem autorce nelze, že nezná Molnárovy české statě, zvláště pokud vycházely v Kostnických jiskrách. To je příklad i drobného článku *Nový doklad o husitském valdenství*, *Kostnické jiskry* 61, 1976, č. 40.

10) Srov. mj. Wolfgang BEHRINGER, *How Waldensians became witches: Heretics and their journey to the Other world*, in: *Communicating with the Spirits*, edd. Gabor Klaniczay – Eva Pocz, Budapest – New York 2005, s. 155–192.

ství tyto prameny nepostačují, a proto těžiště svého výkladu Utz Trepmp přesunula do druhého dílu věnovaného imaginárním sektám.

V návaznosti na výzkumy Herberta Grundmanna a jeho následovatelů Alexandra Patchovského a Roberta Lernerera se Utz Trepmp vydala po stopách luciferiánů a sektářů svobodného ducha. I když autorka je v obou těchto kapitolách zcela závislá na svých předchůdcích, vyplatí se tu pozorně sledovat její vývody, neboť tvoří nosnou spojnici mezi povědomím o reálných sektách a jejich fiktivními odrůdami. Zvláště významné místo tu již ve 13. století připadlo inkvizičnímu šetření Konráda z Marburgu, na jehož základě papež Řehoř IX. roku 1233 rozšířil povědomí o sektě, jejíž členové údajně pořádají noční orgie včetně sodomie, líbají na zadku černého kocoura a uctívají muže, v němž není zatěžko rozpoznat padlého anděla Lucifera. S odvoláním na pronikavé rozbor A. Patchovského autorka rovněž považuje toto německé luciferiánství za roztříštěné zbytky katarské věrouky, jež Konrád z Marburgu sestavil na principu obrácené křesťanské liturgie do podoby učení imaginární sekty.¹¹ Trochu složitější se mi jeví imaginárnost sekty svobodného ducha. Výklad Roberta Lernerera, s nímž autorka odmítá reálnost této sekty, nevzal totiž náležitě v potaz všechny prameny. Bodem křehkosti této teorie jsou podle mého zdání sektáři z Flander a Pikardie, kteří se v předvečer husitské revoluce uchýlili do Čech a kteří zde záhy našli své následovníky. Své pojetí jsem naznačil jinde, otázka však zatím nenalezla všeobecně přijatelné řešení.¹²

Četba této monografie je nejen náročnou, ale i vzrušující četbou. Autorka se zevrubně zabývá prameny i literaturou, vždy má však přítom na zřeteli své hlavní téma, k němuž směřuje i v dílčích analýzách. I když výklad postupuje vpřed se zjevnou vnitřní logikou, i když co chvíli četbě napomáhá shrnující retrospektiva, přece jen je obtížné v recenzi běžné délky zachytit všechna přínosná zjištění této neobyčejně závažné monografie. Je mi líto, že se tím ochuzuje přínos právě těch kapitol, do nichž autorka vložila výsledky vlastních výzkumů o vzniku stálé inkvizice a pronásledování čarodějnic v západním Švýcarsku. Luciferiánské dědictví se totiž znovu vynořilo v procesech proti valdenským ve Fribourgu kolem roku 1430. Jelikož původní učení této sekty bylo již promíšeno jinými heretickými prvky (částečně též převzatými i z husitské věrouky), inkvizice o to snadněji mohla konstruovat rádobu obecné znaky čarodějnictví. Těm pak jednotlivě i v jejich souhrnu přisuzovala pro jejich služebnost vládci pekel mnohem větší škodlivost než kacířství. Na rozdíl od napravených a kajících kacířů, kteří měli naději vrátit se do lůna církve, čarodějníkům a čarodějnicím pro jejich nenapravitelnost náležela hranice za všech okolností.

Svoji roli tu sehrálo i to, že německy mluvící bludaře vyslýchali francouzští inkvizitoři, kteří tak měli volnou ruku k libovolné konstrukci svých dotazníků i protokolů. Snad i proto jediná dosud známá vyobrazení středověkých čarodějnic a uctíváčů ďábla se vztahují k francouzskému prostředí, a to zejména k inkvizičnímu tribunálu, který v letech 1459–1460 posílal v Arrasu hromadně na smrt stoupence sekty zvané „vaudois“. Že tu nejde o valdenské kacíře, je zřejmé ze záplavy soudobých traktátů,

11) Z řady studií A. PATSCHOVSKÉHO, na něž se autorka odvolává, považuji za užitečné zmínit tu, jež se přímo obírá diabolizací hereze: *Der Ketzer als Teufelsdiener*, in: *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag*, hg. Hubert Mordek, Tübingen 1991, s. 317–334.

12) Naposled srov. *Die Hussitische Revolution 1*, Hannover 2002 (= MGH Schriften 43/1), s. 700–715.

z nichž měl největší ohlas *Tractatus contra sectam Valdensium* Jana Tinctora (Jean Taincture). Některé rukopisy s francouzskou verzí mají úvodní miniaturu s vyobrazením sabatu, který se sice odehrává na opuštěném místě, avšak v dosahu ohrazeného města. Ve středu scény mohutný kozel ztělesňuje ďábla, jehož zadku se klanějí jeho nenápadní, slušně oděni ctitelé se svíčkami v rukou. Právě tento kontrast vyvolal diskusi o skrytém významu vyobrazení, odlišujícím se jednak od úsměvných čarodějnic poletujících na koštěti na stránkách rukopisu s dílkem *Champion des Dames* od Martina Le Franca, jednak od pitoreskních výjevů, které iluminátor rukopisu BN Paris Ms. fr. 961, fol. 1r umístil do ztemnělé oblohy nad městem v pozadí a do dvou medailonů s výjevem jakoby mimo čas a prostor. Pokud bych měl svou troškou přispět do neuzavřené diskuse, pak snad domněnkou, že iluminátor dal tím najevo svůj odstup od přenášení fantaskního výmyslu do soudobé reality.¹³

S přibývajícím počtem upálených žen narůstal postupně na síle fenomén honu na čarodějnice, který poskrvnil evropské dějiny raného novověku. Kořeny tohoto procesu, jak přesvědčivě potvrdila Kathrin Utz Tremp, sahají hluboko do středověku. Autorka se v závěru dovolává Ericha Meuthena, podle něhož ke konci 15. století hereze s výjimkou českých husitů a románských valdenských téměř zcela zmizely ze scény a ustoupily honům na čarodějnice.¹⁴ Zásadou autorky je, že podnětně a průkazně doložila transformaci heretického substrátu katarství a valdenství přes imaginární luciferiánství k neméně imaginárnímu pozdně středověkému čarodějnictví.

FRANTIŠEK ŠMAHEL

13) Reprodukci miniatury nalezneme jako frontispis recenzované knihy. Zde také na s. 625–630 podrobně o diskusi, do níž mimo jiné zasáhl A. Molnár spolu s G. Gonnetem. Vyobrazení čarodějnic na koštěti z rukopisu *Champion des dames* jsem otiskl v *Husitské revoluci 2*, Praha 2019, obr. 57 na s. 180.

14) ERICH MEUTHEN, *Das 15. Jahrhundert*, München 1984, s. 150n.

Franz-Josef SCHWEITZER, *Europäische Texte aus der Hussitenzeit (1410–1423). Adamiten, Pikarten, Hussiten*, Thelem, Dresden 2009

228 s., ISBN 978-3-939888-64-2

Kniha Franze-Josefa Schweitzera nese mnohoslibný název. Pod „evropskými texty z husitského období“ si lze představit leccos. Ve skutečnosti publikace přináší šest textů nizozemského a českého původu z let 1410–1423, které mají posloužit jako základ pro nové osvětlení pikartské problematiky. Jako svou hlavní tezi autor postuluje ovlivnění radikálního husitství heterodoxními proudy francouzsko-nizozemského pomezí. Současně je kniha koncipována jako polemika se závěry Alexandra Patschovského, který před deseti lety zpochybnil historicitu adamitské epizody tábořských dějin, když označil její hlavní pramen za účelovou manipulaci sestavenou z dobových klišé.¹

1) ALEXANDER PATSCHOVSKÝ, *Der taboritische Chiliasmus. Seine Idee, sein Bild bei den Zeitgenossen und die Interpretation der Geschichtswissenschaft*, in: *Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter*, hg. František Šmahel, München 1998 (= *Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien* 39), s. 169–195. Patschovsky paradoxně stál coby iniciátor u zrodu Schweitzerovy knihy, srov. předmluvu, s. 9.